

DİNİ VE SİYASİ BAKIMDAN OSMANLI-İRAN MÜNASEBETLERİ

M. Saffet SARIKAYA*

Giriş

Türk-İran milletleri arasındaki münasebetler tarihin derinliklerine kadar uzanır. İslam'ı kabul etmeden önce uzun müddet komşu olarak yaşayan iki millet, Müslüman olduktan sonra da komşuluk ilişkilerini sürdürmüş, bilhassa Türklerin Anadolu'ya geçiş sürecinde bu ilişkiler son safhasına ulaşmıştır. Nitekim Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularında ortaya çıkan Oğuzlar ve Babailer isyanlarının sebeplerinden birisi, devlet teşkilatının İranileşmesi ve Türkmen boylarının buna karşı memnuniyetsizliği olmuştur.

İki millet arasındaki münasebetler Safevi Devleti'nin kuruluşu ile ayrı bir boyut kazanmış, Sünni-Şii ayrılığı ilk defa (Bâtini-İsmailî boyuttan ayrı bir biçimde) açıkça tezahür etmiş; aynı dine mensup olmalarına rağmen iki devlet arasındaki münasebetler zaman zaman şiddetli bir düşmanlığa ulaşmış ve savaflara yol açmıştır. Bu makalede iki devlet arasındaki münasebetler Mezhepler Tarihi açısından değerlendirilip, siyasi meselelerde din ve mezhep faktörünün rolü araştırılacaktır.

Safevi Devleti Öncesi (699-906/1299-1500)

XIII. asrın ikinci yarısında Anadolu'da hâkim olan siyasi istikrarsızlık içinde asrın sonlarında küçük bir beylik yeni bir devletin temellerini attı. Özellikle Babai İsyanı (638/1240) ve müteakiben Moğol istilası (641/1243) ile Anadolu'nun içtimai ve iktisadi yapısı sarsılmış, mahalli hanedanlar bağımsızlıklarını ilan etmişler; halk ise bu karmaşık yapıda sefalet içindeki hayatında kurtuluşu tarikatlara bel bağlamakta, dervişlere ve velilere gönül vermekte bulmuştur.¹ Bununla birlikte başta Ahi-Fütüvvet teşkilatı olmak üzere Sünni tarikatlar cemiyetin sosyal nizamının bozulmaması için gayret göstererek halkı tarikat ve tasavvuf disiplini altında kontrol etme yoluna gitmişler, yerleşim merkezlerinde asayiş ve sükûnu sağlamışlardır² Osmanlıların bir uç beyliği olarak cihad yollarını açmaları, Bizans

* Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

¹ Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi Ve İçtimai Tarihi*, 3. basım, Ankara, 1976, I, s. 48.

² Bayram, Mikail, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*, Konya, 1991.

üzerine sefer düzenlemeleri, tarikatların halkı cihada hazırlama ve cihad yapılacak bölgelerde ön hazırlık yapma faaliyetlerini artırmış, Anadolu’da mensubu bulunan her tarikat Osmanlı’yı destekleme yoluna gitmiştir.³ Halk arasında daha çok müntesibi bulunan Ahilik ve Bektaşiliğin bu dönemde Sünni bir itikada sahip olduğu kesin⁴ olmakla beraber, dinlerin yayıldıkları sahalarda muhtelif hususiyetler kazandığı hakikatine istinaden⁵ bu tarikatlarda eski kültürlerin izlerinin bulunduğu⁶, Suriye kaynaklı münferit Şii-Bâtîni tesirlerden de etkilendikleri göz ardı edilmemelidir. Buna rağmen Osmanlı hükümetinin de selefleri gibi başlangıçtan itibaren Sünniliği desteklediği, feth edilen şehirlerde açılan medreselerde Sünni eserleri talim ve tedris ettirdiği kabul edilmektedir⁷.

İran coğrafyasında ise, Emevilerin ilk devirlerinden itibaren, Arapların içinde doğmuş fakat Farisiler arasında gelişme imkânı bulmuş Şiilik Kum, Necef, Meşhed gibi şehirlerde hâkim bulunmaktaydı. Şiilik İran’da da değişik formlar altında eski İran kültürünün Mecusi, Mazdekî, Zerdüşti, Nasranî inançların tesirinde kalmıştır⁸. Öyle ki bazı müellifler Şiiliğin İran menşeli olduğunu dahi iddia etmişler⁹, Şiilik etrafında İran’da bazı nasyonalist hareketlerin tezahür ettiğini söylemişlerdir¹⁰. Bununla beraber Tebriz, Rey, İsfahan gibi şehirlerde Sünni itikat hâkimdi. Mezheplerin hâkimiyet çizgisi bölgeye hâkim olan hükümetlere göre değişmekteydi. XIII. y.y. sonlarında Hülagu’nun torunu Gazan Han’ın İslam’ı kabul ettiği, halefi Olcaytu’nun da İslam seçerek Şiiliği resmi mezhep haline getirdiği bilinmektedir¹¹. İran’da XIV. asırda Hülagu’nun torunları arasında taht kavgaları sebebiyle siyasi

³ Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet- Tekke Münasebetleri*, Ankara, tarihsiz, s. 11

⁴ Coşan, Esad (Haz.) Hacı Bektaş Veli, *Makâlât*, Ankara, trz. s. XXXVII; Öztürk, Y. Nuri, *Tarihi Boyunca Bektaşilik*, İstanbul, 1990, s. 45, 126.

⁵ Ülken, H. Ziya, T. H. Balcıoğlu’nun *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları* eserine *Mukaddimesi*, İstanbul, 1952, s. 10.

⁶ Köprülü, M. Fuad, “Anadolu’da İslamiyet”, *DFEFM*, 1922, S, 1-4; Ülken, H. Z., “Anadolu Örf ve Adetlerinde Eski Kültürlerin İzleri”, *ADİFD*, c. XVII, 1969; Cahen, Claude, “Le problem du shi’isme dans l’Asie Mineure Turque preottomane”, *Le Shi’isme İmamite*, Paris, 1970; Eröz, Mehmet, *Türkiye’de Alevilik ve Bektaşilik*, Ankara, 1990, s. 257 vd. XIII. asrın ikinci yarısında ve XIV. asırda Anadolu’daki dini hayatla ilgili çalışmalar Türkmenler üzerindeki Şii-batîni, Şamani ve diğer sapık unsurları tespiti yöneliktir. Özellikle Babai İsyanındaki mehdilik inancı ve Bektaşiliğin Şii görünümü üzerinde duran müellifler, halkın sapık inançlara sahip olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak Hacı Bektaş-ı Veli’nin *Makalat*’ının neşri ve Ahi Evren hakkında son zamanlarda yapılan çalışmalar bu dönemde Sünniliğin hâkim olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir. Nitekim bu konuda Fığlalı, çeşitli mütalaaları değerlendirip bu dönem dini itikadı için “Türkmen Sünniliği” tabirini kullanmaktadır (bk. Fığlalı, E.R., *Türkiye’de Alevilik ve Bektaşilik*, Ankara, 1990, s. 139). Bununla beraber bu dönemdeki dini hayatın ve inançların tam olarak tespiti için yeni araştırmaların gerektiği de bir gerçektir.

⁷ Yazıcıoğlu, M. Said, *Le Kelam et Son Role dans la Societe Turco-Ottomane*, Ankara, 1990, s. 109-116; Miquel, Andre, *İslam ve Medeniyeti*, ter., A. Fidan-H. Menteş, Ankara, 1991, s. 328, 356-358.

⁸ Miquel, A., *İslam ve Medeniyeti*, S., 360.

⁹ İrfan Abdulhamit, *İslam’da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, ter., M.S. Yeprem, İstanbul, 1981, s. 61-31.

¹⁰ Barthold, W., *İslam Medeniyeti Tarihi*, ter. M.F. Köprülü, Ankara, 1977, s. 44-45.

¹¹ M. Reşad Salim, İbn Teymiye’nin *Minhacu’s-Sünne’sine Mukaddimesi*, I, s. 101-102.

istikrarsızlıklar baş göstermiş; bu asrın sonlarına doğru (772/1370) hâkimiyeti ele geçiren Timur kuvvetli bir devlet kurmuştur.¹²

Konumuz açısından kayda değer ilk ciddi hadise, 796/1394'de idam edilen Astarabad'lı Fazlullah Hurufî'nin halifelerinden Aliyyü'l-Âla (822/1419) ve Nesimi (811/1408) Anadolu'ya geçip, Bektaşî tarikatına girerek Hurufilik inancını bu tarikat içinde yaymaları ve "Cavidanname'yi" Bektaşî müridlerine talim ettirmeleridir.¹³ Çünkü o zamana kadar Sünnî tarikat kisvesini muhafaza eden Bektaşî tarikatı ilk defa Hurufilikte mevcut bâtını itikadlara kapı açmış ve Ankara Savaşı (805/1402)'ndan sonra fetret devrine giren devletin içtimai bozukluğundan da istifade ile bu fikirler yayılma istidadı göstermiştir. Nitekim Fatih'in yanına kadar çıkma cesareti gösteren Hurufiler, ulemeden Fahrüddin 'Acemi (865/1460)'nin gayretleri ile bertaraf edilmişlerdir.¹⁴

Şiiliğin siyasi bir aksiyon halini alması XV. asrın ilk yarısındadır. Şeyh Safiyyüddin (736/1335)'in kurduğu Erdebil'deki tarikat torunu Hoca Ali (832/1429) zamanında Şiileşmeye başlar. Anadolu Şiiliğinin, Timur'un Ankara Savaşını müteakip beraberinde getirdiği esirleri Hoca Ali'nin tavassutu ile serbest bıraktığı ve bunların minnet duyguları ile tarikata bağlanıp Şiiliği benimseyerek Anadolu'ya döndükleri ve Erdebil ile ilişkilerini kesmediklerine dair birçok Batılı ve Doğulu ilim adamının tekrar ettiği haberin gerçekte hiç bir ilgisi yoktur.¹⁵ Timur, Türkistan'a Orta-Anadolu'daki kalabalık ve Türkmenleşmiş Kara Tatarların pek mühim bir kısmını zorla götürürken, diğer taraftan da Azerbaycan'dan on bin evlik bir topluluğu götürür.¹⁶

Erdebil tarikatı mensupları, Şeyh Cüneyd (864/1460) zamanında siyasi bağımsızlıklarını kazanma yolunda ilk adımı attılar; fakat Kara Koyunluların tepkisiyle ülkeden kovuldular.¹⁷ Bunun üzerine Anadolu'ya geçen, elçileri vasıtasıyla Sultan II. Murat'tan yurt isteyen Şeyh Cüneyd, II. Murat'ın gerekli istişareleri yaptıktan sonra "Bir tahta iki padişah sığmaz" hitabı ile reddedildi.¹⁸ Müteakiben Konya'ya geçip Şeyh Sadreddin Konevi tekkesinde misafir olan Şeyh Cüneyd'in, burada yaptığı bir tartışma onun fikriyatını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu sırada tekkenin şeyhi Zeyniyye tarikatından Abdullatif Makdisi idi. Aralarında

¹² Wilber, Donald N., *İran Mazihâ ve Hazirihâ*, Ar. ter., A. Hasaneyn, 2. baskı, Beyrut, 1975, s.77.

¹³ İshak Efendi, Harputî, *Kaşifu'l-Esrar ve Daifu'l-Eşrar*, İstanbul, 1291. s. 45.

¹⁴ Gölpınarlı, Abdülbaki, *Hurufî Metinleri Kataloğu*, Ankara, 1973, s. 25. Hurufiliğin inançlarına dair bu esere bakılabilir. İshak Efendi'nin eseri de (bk. bir önceki not) *Cavidan*'ın tahlil ve tenkidini ihtiva eder. Hurufiliğin Bektaşîliğe tesirlerine dair bk. Atalay, B., *Bektaşîlik ve Edebiyatı*, İstanbul, 1340, s. 30 v.d.

¹⁵ Sümer, Faruk, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1976, s. 6.

¹⁶ Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 7, 72.

¹⁷ Yınanç, M. Halil, *İA*, "Cüneyd"md.

¹⁸ Aynı yer.

vuku bulan bir sohbet esnasında da Cüneyd kendi mezhep ve fikrini müdafaaya başlamış; münakaşada mağlup olduğunu görünce Kur'an'ı tezyif edici bir tarzda, tecavüzkar bir lisan ile, başta Hz. Ali olmak üzere Ehl-i Beyt'in medhini ihtiva eden ayetlerin Kur'an'dan kasten çıkarılmış olduğunu ve sahabeler hakkındaki ayetlerin Allah Kelam'ı olmayıp, onların, sonradan uydurularak Kur'an'a konulmuş olduğu hakkındaki müfrit Şii iddialarını izhar etmiştir.¹⁹

Bu tartışmadan sonra Konya'dan kaçan Cüneyd, sırasıyla İçel, Güneybatı Anadolu ve Suriye'nin kuzeyindeki Türkmenler arasında faaliyet göstermiş ve Trabzon'u fethetmiş de muvaffak olamamış Uzun Hasan'a sığınmıştır. Uzun Hasan Şeyh'in nüfuzundan istifade etmek gayesi ile onu kız kardeşiyle evlendirmiştir. Daha sonra Erdebil'i üs edinen Şeyh Cüneyd Gürcistan'a seferler düzenlemiş, dönüşünde Şiraz'da bölgenin hâkimi Halilullah ile yaptığı savaşta ölmüştür.²⁰ Onun kaldığı yerden oğlu Haydar (893/1488) devam etmiş, fakat o Şirvan hükümdarı Ferruh Yesar ile yaptığı savaşta ölmüştür. Haydar, kendisi on iki dilimli kızıl bir tac giymiş, müridlerine de derecelerine göre aynı tacı sarıklı veya sarıksız olarak giydirmiştir. Bundan sonra onlara "Kızılbaş" adı verilmiştir.²¹ Haydar'ın oğlu Ali de kısa bir müddet sonra Ak Koyunlu hükümdarı Sultan Rüstem tarafından bertaraf edilmiş: müridleri kardeşi İsmail'i kaçırmayı başarmışlardır.²²

İsmail on dört yaşlarında siyasi ortamdan istifade ile ortaya çıkar ve yaklaşık bir asırdır Şii propagandalara hedef olan Anadolu'daki müritlerine haber salarak Erzincan'da toplanma emri verir. Gerek Şeyh Cüneyd in faaliyetleriyle, gerekse Bektaşilikteki sapık eğilimler sebebiyle onun bu sıralarda Anadolu'da mühim miktarda müridleri vardı*. Erzincan'da çoğunluğu Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Tekelu, Dulkadir, Avşar ve Kaçar Türkmen oymaklarından müteşekkil²³ 7000 kişilik bir ordu ile Erdebil'e giderek, babasının intikamını almak için Ferruh Yesar üzerine Şirvan'a yürür. Onu yendikten sonra Bakü'yü de ele geçiren İsmail, Ak Koyunlu hükümdarı Elvend Bey ile yaptığı savaşı kazanıp 906/1501'de Tebriz'e

¹⁹ Saray, Mehmet, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, Ankara, 1990, s. 13-14, Aşıkpaşazade'den naklen.

²⁰ Yınanç, "Cüneyd" md.

²¹ Gölpınarlı, A., *İA*, "Kızılbaş" md.

²² Doğuştan *Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Komisyon, İstanbul, 1988, c. IX, s. 538-540.

* XV. asrın başlarında Hurufiliğin tesirinde kalan Bektaşilik, aynı asrın sonlarında da "İkinci Pir" unvanını alan, tarikatın usul ve esaslarını tespit eden, Bektaşiliği dejenere eden Hurufi-Hıristiyani unsurların tam ortasında duran Balım Sultan (922/1516)'ın adına izafe edilecek Bektaşilik, Hıristiyan-Şii karışımı bir anlayış halinde takdim edilmektedir (bk. Öztürk, *Tarihi Boyunca Bektaşilik*, s. 173). Aynı eserde Balım Sultan'ın kişiliği üzerinde duran müellif, Balım Sultan Erkâni diye tarikata sokulan batıl unsurları sıralayıp izah eder (bk. s. 174-184). Bunlar: Oniki İmam töresi, mücerredlik (evlenmemek), şarap serbestisi, ibahilik, (haramları helal sayma, farzları terk etmek), kulağa küpe takma, teslis ve hulul, on iki post olarak sıralanır.

²³ Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, 43-49.

gelerek hükümdarlığını ilan eder.

Bundan sonra “Şah” unvanını alan İsmail’in müridleri tarafından “Şah” diye nasıl çağrıldığına dair Müneccimbaşı’ndaki şu anekdota bakalım: “*Haydar’ın bir oğlu dahi zahir oldu, İsmail adlı; müridleri ana tabi oldular. O kadar ki cemi memlekette olan müridleri birbirleriyle buluşunca “Selamün Aleyküm” diyecek yerde “Şah!” derlerdi. Rum vilayetinde olan (Anadolu’daki) müridlerine sünnet ehli: “Bunca zahmet çekip Erdebil’e varacağınıza Mekke’ye varsanız. Hz. Rasulü ziyaret etseniz daha iyi olmaz mı?” derlerdi. Sufiler de “Biz diriye varırız, ölüye varmayız” cevabını verirlerdi*”.²⁴

Safevi Hanedanı Dönemi (906-1149/1501-1736)

Şah İsmail’in hâkimiyeti ele geçirdikten sonra istila ettiği şehirlerde Sünni ulema ve halka yaptığı zulüm tarih kitaplarda mühim bir yer işgal eder. O hutbeleri On iki İmam adına okutup onlar adına para kestirmiş; Ebubekr, Ömer, Osman ve Muaviye’ye lanet edilmesini, aksine hareket edenlerin katlini emretmiştir. Onun ezana ilave ettirdiği “*Eşhedü enne Aliyyen Veliyyullah*” ve “*Hayye ala hayri’l-amel*” sözü bugün de devam etmektedir.²⁵

Şah İsmail’in Anadolu Kızılbaşları vasıtasıyla İran’a getirdiği ve zor kullanarak yerleştirdiği²⁶ Kızılbaş İsnâaşeriyyeciliği ile gerçek (kitabi) İsnâaşeriyye doktrini arasında fark vardır.²⁷ Şah İsmail’in düşmanlarına karşı gaddarlıklarının Moğollardan geri kalmadığını ifade eden Aubin, onun mehdilik iddialarının da daha sonra Divan’ından çıkarıldığını, aynı şekilde Şah Tahmasb’a Kızılbaşların tanrı gibi taptıklarının görgü şahitleri vasıtasıyla bilindiğini söylemektedir.²⁸

İran’a getirdiği müritleri yanında Anadolu’daki müritleriyle de ilişkisini kesmeyen Şah İsmail, halifeler; vasıtasıyla Şiilik propagandalarına devam ediyor; öte yandan Osmanlı padişah II. Bayezıt’la iyi geçinmeye çalışıyor, gönderdiği elçilerle bağlılığını bildiriyor, hatta ona “Baba” diye hitap ediyordu. Ancak 1492’de bir meczup dervişin suikastına uğrayan II. Bayezıt tehlikenin büyüklüğünü sezerek Teke Kızılbaşlarından bir kısmını Mora’ya

²⁴ Saray, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s. 16.

²⁵ Yazıcı, Tahsin, *İA*, “Safeviler” md.; Fırlı, E.R., *İmamiyye Şiası*, İstanbul, 1984, s. 186-187.

²⁶ Aubin, Jean, “La politique religieuse des Safavides”, *Le Shi’isme İmamite*, Paris, 1970.

²⁷ Gölpınarlı, A., *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, 2. baskı, İstanbul 1987, s. 182-183. Aynı fikri Ali Şeriatî de iddia etmekte, “Ali Şiası”, “Safevi Şiası” ayrımını yapmakta, meseleye daha idealist açıdan yaklaşarak Safeviler döneminde yapılan çalışmaların koyu bir mezhep taassubunu ihtiva ettiğini söylemektedir (bk. Ali Şeriatî, *Ali Şiası Safevi Şiası*, ter. F. Artinli, İstanbul, 1990, s. 95, 111, 113). Yine aynı eserde müellif, Osmanlı hükümetinin İslami bir hükümet olmadığını iddia ederken (s. 47), diğer taraftan Osmanlıların da “Safevi Şiiliği”ne karşı “Türk Sünniliği”ni oluşturduğunu belirtmektedir (s. 111).

²⁸ Aubin, “La politique religieuse des Safavides”.

sürmüştür.²⁹ Anadolu'dan İran'a devam eden göçü önlemek için hudutta tedbirler alınmış, gidenlerin geri gönderilmesi hususunda İran uyarılmıştır.

II. Bayezit'in yumuşak tavrı ve şehzadeleri arasındaki çekişme ile karışık bir ortama bürünen Anadolu'da, bu tehcir meselesini bahane eden bir Şii halifesi Şah Kulu isyan etti. Devletin başına büyük gaileler açan bu isyan 1511'de güçlkle bastırılıp Şah Kulu öldürüldü ise de adamlarından bir kısmı İran'a geçmeyi başardılar.³⁰

Şiiliğin Osmanlı Devleti sınırları içinde gösterdiği faaliyet neticesi dâhili isyanların doğduğunu ve Osmanlı-Safevi düşmanlığının başladığını Kütükoğlu şöyle ifade eder: “*Rafızılık ve Kızılbaşlığın Osmanlı İmparatorluğunda içtimai tesanüd ve emniyeti sarsan bir itikad ve iman mübalatsızlığı, ehl-i sünnet halk kütlelerinin ibadet ve sükununu ihlal eden ta'n u dahl, şakîlik ve katillik gibi tezahürleri yanında; doğrudan doğruya İran'dan gönderilen veya memur edilen “halife” namındaki Kızılbaş misyonerlerin halk kütlelerini dalalete sevk etmeleri, kütle halinde İran'a hicretleri temin etmeleri; “nezir” ve “sadaka” namıyla toplanan paraların gayet gizli ve muntazam bir teşkilat vasıtasıyla İran'a götürülmesi gibi devri için bir nevi beşinci kol ve vatan hıyaneti vakalarının merkeze intikal edip takipleri için ısdar edilen hükümlerin kesafeti bizi, Osmanlı-Safevi muhasamatının asırlar boyunca devam eden mühim bir amili, Osmanlı İmparatorluğunun dâhili emniyet ve sükunu temin yolunda sarf ettiği mesainin kesreti üzerinde durmağa sevk ediyor*”.³¹ Ancak bu dâhili isyanların devletin idari, içtimai yapısı ve ekonomik düzeninin bozulması ile de ilgisi olduğu kesindir. Ayrıca, bundan sonra Anadolu'da ortaya çıkan her isyanın Celalilik ve dolayısıyla Kızılbaşlıkla itham edilmesi de gerçeğe uygun değildir.³²

Trabzon'da vali olarak bulunan şehzade Selim, bölgedeki Şii propagandalarını dikkatle takip ediyor ve tehlikenin vahametini hissediyordu. O dramatik bir mücadeleden sonra babası ve kardeşlerini bertaraf edip tahta oturdu. Bu mücadelelerde şehzade Ahmet'in oğlu Murat'ın Kızılbaşlığı kabul edip onların desteğiyle mücadeleye devam etmesi, Şah İsmail'in de

²⁹ Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Münasebetleri 1578-1590*, İstanbul, 1962, s. 3.

³⁰ Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 32-34. Şah Kulu'nun Şah İsmail tarafından kışkırtıldığına dair bk. Hamidi, Hayrullah, *İslam Tarihinde Sünnilik-Şiilik Mücadelesi ve Alevilikten Doğan Zümreler*, Ankara, 1976, s. 223. Ayaklanma ile ilgili tafsilat için bk. Celalzade Mustafa, *Selimnâme*, nşr. A.Ü. Uğur-M. Çuhadar, Ankara, 1990, s. 228 vd.

³¹ Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Münasebetleri 1578-1590*, s. 7-8. Abdunnaim Hasaneyn de Safevi faaliyetlerinin Osmanlıların dikkatini Batıdan Doğuya çevirmelerine yol açtığını söylemektedir, bk., *İran fi Zilli'l-İslam*, Kahire, 1988, s. 72.

³² Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi Ve İçtimai Tarihi*, c. II. s. 64-66, 156-161, 457-474; aynı müellif, *Büyük Celali Karışıklıklarının Başlaması*, Erzurum, 1963, s. 2, 3e, 63-64.

desteğini alması dikkate şayandır.³³

Yavuz Sultan Selim tahta geçince dikkatini iki noktada topladı: İmparatorluk içine her türlü Şii fikrin girmesine mani olmak ve bu fikirlerin esas kaynağı olan Safevi hanedanını yok etmek.³⁴ Onun Şah hakkındaki fikri Sucudi'nin Selimname'sinde şöyle ifade edilir: “*Ol pişvay-ı melâin ve serleşker-i cünûd-u şeyâtin İsmail-i bi-din i bed-âyin ... tebdil-i tağyir-i din ve tahkir-i şer-i mübin ettiği ecilden ihya-i şerayi-i Muhammedi ve ilkây-ı merasim-i Ahmedî ve salah-ı hâl-i müslimin ecli-çün sahife-i âlemde kal u kam eyliyem.*”³⁵ Ulemanın da katıldığı bir toplantıda Şah İsmail'in Osmanlı Devletine karşı tavrı ek alındı; Şii propagandanın Anadolu'yu nasıl bir tehlike ve tefrikaya düşürdüğü ortaya konarak, Kızılbaşlara karşı harp açılmasının cihaddan da “*ehemm ve akdem*” olduğuna dair fetva alındı.³⁶ Zamanın müftüsü Hamza Efendi ve bazı ulemanın imzasıyla neşr olunan fetva özetle şu hususları ihtiva eder: a- Kızılbaşların Şeriat ve Hz.Muhammed'in sünnetine hakaret etmeleri; b- Dini ve Allah'ın kitabını tahrif etmeleri; c- İbahiyyecilikleri; d- Kur'an ve diğer dini eserlere karşı hürmetsizlikleri; e- Ulemayı hor görmeleri; f- Camileri tahrip etmeleri; g- Şah İsmail'e tapmaları; h- Büyük sahabelerden teberri etmeleri. Bu sebeplerden dolayı onlar mülhid ve kafir ilan edilmiş ve tövbelerine bakılmaksızın onlarla cihad zaruri ve İslami kaidelere uygunluk kabul edilmiştir.³⁷ Sair ulema da fetvaları, risaleleri ve va'z u nasihatları ile kamuoyunu hazırlamaya gayret ettiler. Kemalpaşazade'nin “*Feteva-i Kemalpaşazade der Hakk-ı Kızılbaş*”, “*Risale fi tekfiri'r-Revafiz*” ve “*Risale li'l-Mevla*”(38)³⁸ adlı risaleleri bunlar arasında zikredilebilir. Daha sonra çıkarılan bir fermanla tehlikeli görülen, Anadolu Kızılbaşları öldürüldü. Sümer, bazı kaynaklarda geçen 40.000 Kızılbaşın katledildiği kaydının mübalağa olduğunu, daha sonraki vesikalardan bunların ancak faal olanlarının öldürüldüğünün, hapsedildiğinin veya sürgüne gönderildiğinin anlaşıldığını ifade eder.³⁹

Bu dâhili faaliyetlerden sonra Yavuz Sultan Selim İran'a düzenlediği seferde,

³³ Celalzade, *Selimnâme*, s. 328; Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 35-36.

³⁴ Asrar, Ahmet, *Kanuni Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti ve İslam Âlemi*, İstanbul, 1972, s. 47-48.

³⁵ Yurdaydın, H. Gazi, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara, 1976, s. 107. Buna benzer ifadeler ve Yavuz'un Şia hakkındaki kanaatleri Celalzade'nin *Selimname*'sinde de (s. 357) açıklanmaktadır.

³⁶ Altundağ, Şerafettin, *İA*, “I. Selim” md.

³⁷ Asrar, *Kanuni Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti ve İslam Âlemi*, s. 48. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Nu: E 6401 ve E 12071'den naklen; Saray, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiğin Rolü*, s. 19-20.

³⁸ Asrar, *Kanuni Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti ve İslam Âlemi*, s. 49; Saray, a.g.e., s. 20. Şii Safevi devletiyle cihadın farz olduğuna dair, Atatürk Univ. İlahiyat Fak. Kütüphanesinde de Ebû Suûd Efendi'ye nisbet edilen “*Risale-i Ebû Suûd*” adlı yazma bir nüsha vardır. 29 varak, kırma nesih hatlı ve cildi bu risale: Mukaddimeden sonra dört bölüme ayrılmıştır, I. bölüm, Sahabe hakkında varid olan ayet ve hadisleri; II. bölüm Şiinin dalâleti ve bazı şen'i fiillerinin zikri; III. bölüm, Şia'nın inançlarını kat'i delillerle çürütme ve tekfirlerini beyan; IV. bölüm ise, tekfirden sonra terettüp eden meselelerin açıklanmasını (4a) ihtiva eder.

³⁹ Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 36; aynı fikri M. Akdağ da kabul eder. Bk., *Türkiye'nin İktisadi Ve İctimai Tarihi*, c. II, s. 154.

Çaldıran'da Şah İsmail'in ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı (920/1514-).⁴⁰ Asıl gayesi Safevilere kuvvetli bir darbe vurmaktan öte onları yok etmek olan Yavuz, devlet adamları ve yeniçeri ocağının beklenilmeyen muhalefeti ve sair sebeplerle⁴¹ Çaldıran zaferiyle yetinmek zorunda kaldı. Birçok müellifin belirttiği bir diğer hususta; Şah İsmail'den itibaren Safevilerin Osmanlılara karşı Hıristiyan dünyası ile ittifak kurma teşebbüsleri olmuştur. Başlangıçta mesafe uzaklığından dolayı bu ittifak sağlanamadı ise de, I. Abbas'tan itibaren Hıristiyan dünyası ile özellikle de İngilizlerle temasa geçildiği bilinmektedir.⁴²

Mağlubiyetten sonra Şah İsmail artık sefere çıkmaktan ve devlet işleriyle uğraşmaktan imtina ederek kendini içkiye verdi ve 930/1524'de öldü. Bundan sonra yapılan Osmanlı-İran savaşlarında İran ordusu meydan muharebesi yerine sınır bölgelerini tahrip etmekte ve daha iç bölgelere kaçmakta; Osmanlı ordusu geri çekildiğinde ise yeniden sınır boylarını işgal etmekteydi. Bu usul bilhassa Şah I. Tahmasb ve I. Abbas zamanlarında bariz bir şekilde görülür. Nitekim Kanuni'nin yaptığı İrakeyn seferleri İran ordusunun karşı koymaya cesaret edememesinden dolayı akim kaldı. Neticede iki devlet arasında Amasya Antlaşması (962/1555) imzalandı.⁴³

Yapılan Antlaşmaya rağmen Safeviler Anadolu'daki müridleri ile ilişkilerini kesmediler. Pir Sultan Abdal'ın şiirleri, Anadolu Kızılbaşlarının Şahlara bağlılıklarını, İran'a göç ile Şah'a kul olma arzularını ve nihayet Anadolu'nun bir gün Şahların idaresi altına girdiğini görme iştiaklarını açıkça ifade eder⁴⁴ :

.....
*Gönül çıkmak ister Şah'ın köşküne
Can boyanmak ister Ali müşkine
Pirim Ali, On iki imam aşkına
Açılın kapılar Şah'a gidelim.*

.....
*Haktan in ayet olursa
Şahım Uruma gele bir gün
Gazada bu zülfikarı
Kafirlere çala bir gün*

⁴⁰ Celâlzade eserinde Çaldıran seferi için bir bölüm ayırmıştır, bk. *Selimname*, s. 354-389.

⁴¹ Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 37, 41 d, not 72. Yeniçeri ocağının Yavuz'a muhalefeti seferin uzun sürmesi, sefer güzergâhının İslam toprağı olması hasebiyle yağma ve talana izin verilmemesi gibi sebeplere dayanır; itikadi sebepler söz konusu değildir.

⁴² Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, s. 361; A. Hasaneyn, *İran fi Zilli'l-İslam*, s. 79-80; Asrar, *Kanuni Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti ve İslam Âlemi*, s. 114; Saray, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s. 22-23, 36-37, 51-52.

⁴³ Asrar, *Kanuni Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti ve İslam Âlemi*, s. 153. Müellif yapılan antlaşmadan önce iki taraf arasında dini meselelerin de müzakere edildiği mektuplaşmaların vaki olduğunu ifade eder (s. 151-152). Antlaşmanın maddeleri için bk., *Büyük İslam Tarihi*, Komisyon, c. X, s. 341.

⁴⁴ Ergun, S. Nüzhet, Bektaşî Şairleri ve Nefesleri, 2. basım, İstanbul, 1955, s. 156.

*Çeke sancağı götüre
Şah İstanbul'a otura
Frenkten yesir getire
Horasan'a sala bir gün.*

Şah Tahmasb'dan sonra oğulları arasında taht kavgası başlamış ve kısa aralıklarla oğulları tahta hâkim olmayı başarmışlardır. Bu karışık dönemde II. İsmail'in hareket tarzı dini açıdan önemlidir. O Şii mezhebine karşı menfi, Sünnilere karşı tavizkar bir tavır içindeydi. Teberra'ya karşıydı ve bu konuda hemfikir olduğu ulemayı desteklemekteydi.⁴⁵ Ancak yine o, kısa saltanatı zamanında Anadolu'daki Kızılbaş tائفesini kışkırtmakta ve yoğun bir Şii propagandası yapmaktaydı. Bu faaliyeti ise, devrin uleması tarafından şüphe ile karşılanmakta ve Şiiliğin takiyye prensibine hamledilmekteydi.⁴⁶ II. İsmail'in bu menfi faaliyetleri Amasya Antlaşmasından sonra ilk ciddi savaş tehlikesini ortaya çıkarmıştır. 1578'de Lala Mustafa Paşa İran seferi ile görevlendirilmiş, on iki sene gibi uzun süren mücadelelerden sonra 998/1590'da İstanbul Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma maddelerinden ilki: “Hz. Peygamber'in ashabı ve halifeleri hakkında sebb-ü şetmin men'i; Şah Tahmasb zamanında olduğu gibi teberrailiğin lağvedilip hiç kimseye ve hususiyle İran Sünnilerine nefret telkin olunmaması”dır.⁴⁷

1587'de tahta geçen I. Abhas Osmanlı Devleti ile savaşı hal yoluna' koyduktan sonra, devletin dâhili idaresinde önemli değişiklikler ve düzenlemeler yaptı. Bu faaliyetlerinde Hıristiyan dünyası ile işbirliği yapmaktan çekinmedi, yeni kurduğu ordunun tanzimi ve silahlandırılması hususunda onların desteğini kabul etti. Müteakiben daha önce kaybedilen toprakların yeniden işgaline girişti. 1033/1624'de Bağdat'ı ele geçirmeyi başardı.⁴⁸ Bu dönemde Osmanlı Devleti, dâhili karışıklıklar ve özellikle Celali isyanları ile uğraşmaktaydı. Devletin tımar sistemi önemli ölçüde bozulmuş, iltizam usulü çıkmış, yeniçeri sayısı bir hayli kabarmış, gelirler giderleri karşılayamaz hale gelmiş, ekonomik düzen altüst olmuştu. Bu hengâmeden en fazla zararlı çıkan halk isyan yolunu tercih etmiştir.⁴⁹

1032/1623'de tahta çıkan Sultan IV. Murat, İran'ın sebebiyet verdiği olaylardan sonra

⁴⁵ Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Münasebetleri 1578-1590*, s. 17, d. not 56; Aubin, “La politique religieuse des Safavides”.

⁴⁶ Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Münasebetleri 1578-1590*, s. 21, d. not 77.

⁴⁷ Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Münasebetleri 1578-1590*, s. 195-196.

⁴⁸ Laoust, Henri, *Les Schismes dans l'İslam*, Paris, 1965, s. 274. Müellif, Bağdat'ın işgali sırasında Sünni halkın kılıçtan geçirildiğini ve esir edildiğini, İmam-ı Azam türbesi ve diğer Sünni büyüklerine ait türbelerin yıkıldığını belirtiyor. Hâlbuki Kanuni, Bağdat'ı teslim aldığı anda, Şiiler tarafından ziyaret edilen kutsal yerlerin ve camilerin tamiri ve inşasına müsaade etmiştir ki Laoust bunu, Sünni hoşgörüsüne sahip Osmanlıların Şiiliğe karşı sistematik bir düşmanlık tavrının olmadığına delil gösterir (s. 291).

⁴⁹ Akdağ'ın yukarıda zikredilen eserleri bu konuyu tafsilatıyla ele alır.

müftü Nuh Efendi b. Ahmedzade'nin verdiği bir fetva⁵⁰ ile İran'a sefer düzenlemiştir. 1636 Revan seferini müteakip, 1638'de Bağdat seferine çıkmış ve Bağdat'ı yeniden ele geçirerek İran'ı barışa zorlamıştır 1049/1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşmasının maddelerinden birisi: “İran'ın, Sünniliği ve Sünnileri kötüleyici bir siyasi propagandada bulunmamaları; teberrâ fîline ruhsat vermemeleri” hususunu içermektedir.⁵¹

Bu tarihten sonra dönemin sonuna kadar iki ülke arasında önemli bir olay meydana gelmedi denilebilir. Osmanlı Devleti dikkatini tamamen batıya çevirmiş Avusturya ile mücadele etmekte; İran ise, liyakatsiz Şahları kullanan çeşitli aşiretlerin mücadelelerine sahne olmaktaydı. Safevi hanedanı devletin kuruluş yıllarındaki dini liderlik pozisyonunu kaybetmiş, bununla beraber ulemanın önderliğinde topluma sağlam bir İsnâaşeriyye inancı benimsetilmiştir. XVII. asrın ikinci yarısında İran'da artık İmam-ı Gaib'in yerini alması gereken müçtehit inancı tartışılıyordu. Bu, İran'da Safevi Şiiliğinin bertaraf edilmesi ile İsnâaşeriyye Şiiliğinin sağlamaştırılması arasında bir paralellik olduğunu gösterir.⁵²

Şah Hüseyin (1106-1135/1694-1722) zamanında, Osmanlıların II. Viyana seferini mağlup bitirmesi üzerine, Şah bölgedeki gelişmeleri takip ederek Basra'yı ilhak eder ve ilişkilerin bozulmasına sebep olur.⁵³ Bu arada onun müfrit Şii politikasından rahatsız olan Kandehar ahali önce Mir Üveys, sonra oğlu Mahmud liderliğinde Safevilere karşı ayaklanır ve İranın mühim bir kısmını işgal ederler.⁵⁴ Aubin, bu Sünni işgalin İran Şiiliğinin birleşip kenetlenmesine yol açtığını belirtir.⁵⁵

Osmanlılar 1122 11720'da Basra'ya yeniden hâkim oldular. Ancak Rusların İran'ın kuzey bölgelerini işgal etmelerinin Osmanlı menfaatlerine zararı dokunması ve batıda kaybedilen toprakların doğuda telafisi maksadıyla 1724'de İran'a yeni bir sefer düzenlendi.⁵⁶ 1135 1722'de tahta geçen Şah II. Tahmasb Afgan İşgalinin kaldırılması için bir Türkmen komutanı olan Nadir Şah Kulu'nu iş başına getirmiştir. Ancak gerek Nadir'in dehası ve muvaffakiyetleri, gerekse Şah'ın iktidarsızlığı nihayet Nadir'in 1149/1736'da tahta çıkmasıyla sonuçlanmış ve böylece Safevi Devleti tarihe karışmıştır.

⁵⁰ Fetvanın özeti için bk. Laoust, *Les Schismes dans l'İslam*, s. 294-295.

⁵¹ Saray, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s. 45. Antlaşmayla bugünkü Türkiye-İran sınırları yaklaşık olarak çizilmiştir. Revan, daha sonra Ruslar tarafından işgal edilmiştir.

⁵² Aubin, , “La politique religieuse des Safavides”.

⁵³ Saray, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s. 46-47.

⁵⁴ Saray, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s. 53.

⁵⁵ Aubin, , “La politique religieuse des Safavides”.

⁵⁶ Aktepe, Münir, *Osmanlı-İran münasebetleri 1720-1724*, s. 1-23 arası hadiselerin gelişme seyrini teferruatı ile anlatmaktadır.

Avşar Hanedanı (1149-1212/1736-1897)

Avşar hanedanlığının kurucusu Nadir Şah ulema tarafından kendisine teklif edilen tahta çıkarken; teberrayı terk, Safevilerin benimsediği şekliyle Şiiliği terk ve asıl Ca'feriyye mezhebine dönülmesi, Sünnilere karşı iyi muamele edilmesi gibi şartlar ileri sürmüştür.⁵⁷ Bilahare Osmanlı hükümetine Ca'fer-i Sadık mezhebinin beşinci Sünni mezhep olarak kabulü yolunda elçiler gönderen Nadir Şah, isteği kabul edilmeyince zor kullanarak Kars, Bağdat, Basra civarına saldırdı. 1743 yılında İslam âleminin ileri gelen ulehasını Necef'te toplayarak Sünni-Şii ihtilaf noktalarının tespit edilip giderilerek, mezhepler arasında dostluk ve beraberliğin tesisini temin etmek istedi. Bu toplantıya başkanlık eden Ebu'l-Berekat Abdullah b. Hüseyin el-Bağdadi es-Süveydi (1174/1761) bu toplantıyı nakleden "*el-Hucecu'lKafiyye li't-tifaki'l-Firaki'l-İslamiyye*" adlı bir risale kaleme aldı.* Risaleye göre yetmiş kadar Şii uleması, yedi Afgan uleması ve yedi de Maverâünnehr uleması olmak üzere üç grup vardı. Yapılan tartışmalar neticesinde, Şii ulema Şeyhayna ve diğer sahabeye sövmekten imtina, mut'a nikahından vazgeçmek ve itikatta Eş'ari usulünü benimsemeyi kabul ediyorlardı (s.339-340). Bu tartışma bir tutanak halinde tespit edilip imzalanmıştır. Tutanakta önce Nadir Şah'ın ifadeleri yer almaktadır. Oldukça uzun olan ifadelerin bir kısmını naklediyoruz:

"Ben (Şah), 1148 senesinde, Mogan sahrasında, sizinle bey'at ederken (Ashaba) dil uzatmayı terk etmenizi sizlere şart koşmuş bulunuyordum. Şu andan İtibaren sebb-i Şeyhayn'i yasakladım. Her kim onlara dil uzatırsa onu öldürür, evlad ü iyalini esir eder, malını alırım. Ne İran içinde, ne de çevresinde ashabi kınamak ve buna benzer çirkin davranışlar artık yoktur. Bunlar, aşağılık Şah İsmail devrinde türemiş, soyu da onun izinden gitmiş sonunda ashaba sövgü çoğalmış, bid'atler artmış, budalalıklar yayılmıştır. Bütün bu kötülükler, bundan üç yüz sene önce, 857 senesinde zuhur etmişti..." (s.342).

İran Şii ulehasının ifadeleri ise şöyledir: "*Bizler (Ashaba) lanetin kaldırılmasını kabul ve taahhüt ediyoruz. Sahabenin gerek fazileti, gerekse hilafeti, iş bu tutanakta belirtilmiş olan tertip üzeredir. Bizden her kim ashaba dil uzatır veya burada tespit edilenlerin hilafına konuşursa, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun! Böyle bir durumda Nadir Şah'ın gazabını kabul ederiz, malımız; canımız ve evladımız ona helaldir"* (s.343).

⁵⁷ Saray, a.g.e., s. 55.

* Bu risale Mustafa çağırıcı tarafından tercüme edilmiş ve *NESİL Aylık Fikir Dergisinde* yayınlanmıştır (Yıl, 1979, sayı, 10, s. 33-48). B. Topaloğlu aynı tercümeyle *Kelam İlmine Giriş*, İstanbul, 1981, adlı eserinin Ekler kısmında s. 317-349 arasına almıştır. Nadir Şah'ın yaptığı toplantı ile ilgili iktibaslar buradan alınmıştır.

Mugan ve Maveräünnehr ulemasının ifadeleri: “İranlılar, kararlaştırdıkları hususlara uydıkları, aksine davranmadıkları sürece, İslami fırkalandırlar. Müslümanların lehine olan, onların da lehine Müslümanların aleyhine olan, onların da aleyhinedir” şeklindedir (s. 343).

Bundan sonra ulemanın tamamı tutanağı imzalamış ve toplantının reisi Ebu'l-Berekat Abdullah Efendi ise bütün bunlara şahitlik ederek tutanağı tasdiklemiştir (s.344).

Müellif daha sonra Şah ile görüşmesini naklediyor. Bu görüşmede Şah'ın şu sözleri dikkate değerdir: “Ey Abdullah Efendi, dedi. Şehinşahın bu başarı ile iftihar edeceğini sanmayın! Ashaba sövülmesini, benim vasıtamla kaldırmak suretiyle bu başarıya beni ulaştıran Allah Teâlâ'dır. Osmanlılar, Sultan Selim'den zamanımıza kadar sövgüyü ortadan kaldırmak için nice ordular teçhiz ettiler, ama buna muvaffak olamadılar. Lakin ben Allah'a hamd ve şükürler olsun, bu işi kolaylıkla başardım. Bu kötülükler tutanakta da belirtildiği gibi şom ağızlı adamların tahrik ettiği habis Şah İsmail tarafından başlatılmış ve günümüze kadar sürmüştür” (s.345). Ertesi günü kılınan Cuma namazından sonra toplantı dağılır.

Ancak Saray, Djafar Pour'dan naklen aynı toplantının neticelerini biraz daha farklı olarak vermiş ki bunların dini meseleler olmaktan çok siyasi hususları ihtiva ettiği dikkate alınır, daha çok Osmanlı hükümetine teklif edilen bir Antlaşma taslağı olduğuna hükmedilebilir. Buna göre:

“1- İran halkı eski inançlardan vazgeçerek hak mezheplerden olan Ca'feri mezhebini kabul etmekle, Osmanlı uleması, bu mezhebi beşinci mezhep olarak tasdik edecek.

2- Ka'be'de, Ca'feri mezhebi salikleri Şafii rüknüne ortak olup, onlardan sonra Ca'feriler kendi usullerine göre namaz kılacaklar.

3 - Her sene İran tarafından Emiru'l-Hac tayin olunup, Mısır ve Şam Emiru'l-Hacları gibi hürmetle Ka'be'yi ziyaret edecek, Osmanlı Devleti ise, İran Emiru'l-Haccına Mısır ve Şam Emiru'l-Haccmdan sonra itibar edecek.

4- İki taraf esirleri serbest bırakıp, alım satımlarını men edecek.

5- Tarafların tayin edeceği birer şehbender (konsolos), başşehirlerinde ikametle iki devletin umurunun maslahatgüzarı olacaktır”⁵⁸.

Osmanlı uleması beşinci mezhep fikrini şer'i hükümlere aykırı olduğu gerekçesi ile reddetmiş ve Nadir Şah yine zora başvurmuştur. Yapılan mücadeleler netice vermeyince, o bu

⁵⁸ Saray, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s. 56.

fikrinden vazgeçerek Osmanlılarla anlaşma yoluna gitmiştir. 1159/1746'da yapılan antlaşma ile Kasr-ı Şirin Antlaşması yeniden tasdiklenmiştir. Antlaşmada “*İranlıların Safeviler zamanında ihdas olunan teberrailiği terk ile yani Sünniliği kötileyici hareketlerden vazgeçerek Hulefa-i Raşidin’i hayır dua ile yâd etmeleri; Hicaz’a ve diğer Osmanlı ülkelerine gelip giden İranlıların, Osmanlı ve diğer ziyaretçiler gibi itibar olunarak, durma veya konaklama gibi adlarla kanuna muhalif bir şeyin istenmemesi*”⁵⁹ gibi hükümler yer almıştır.

Osmanlı-İran münasebetleri bu antlaşmadan sonra bir hayli düzelmiştir. Zira Nadir Şah daha önce Safevilerin yaptığı gibi antlaşmayı bozmak yerine, hükümlere tamamen sadık kalmış, ilişkilerin iyileştirilmesi için çaba sarf etmiştir. Osmanlı hükümeti de bu çabalara karşılık vermiş, Nadir Şah’ın vefatından sonraki dâhili karışıklıklardan istifade yoluna gitmemiştir.⁶⁰

Kaçar Hanedanı Dönemi (1212-1343/1797-1925)

Nadir Şahın sağladığı hâkimiyet ve düzen takipçileri tarafından sağlanamadığı için 1779’da bir diğer Türk aşireti Kaçarlar bağımsızlıklarını ilan etmişler, reisleri Ağa Muhammed Han önderliğinde 1212/1797’de devletin tamamına hâkim olmuşlardır.⁶¹ Bundan sonra başlayan Kaçarlar döneminde, Osmanlı ve İran hükümetleri Ruslarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Her iki devlet de aynı düşmanla mücadele ederken müstakil hareket etmişler, birlikte hareket etmeyi düşünememişlerdir. İki devletin karşılıklı ilişkileri, sınır boylarındaki anlaşmazlıklardan dolayı bazen dostça bazen düşmanca devam etmiştir.

Osmanlı hükümeti Sultan II. Mahmud (1229-1255/1808-1839) zamanında 1241/1826’da, Vakıa-i Hayriyye’nin ilanı ile yeniçeri ocağını ilga etmiş; Anadolu ve Rumeli’de pek çok Kızılbaş müridi olan Bektaşî tekkeleri de, ya imha edilmiş veya diğer tarikatlara devredilmiş; Bektaşî tarikatı postuna da bir Nakşî şeyhi oturtularak bu tarikatın ıslahı yoluna gidilmiştir⁶²

Kaçar hanedanı Muhammed Şah döneminde (1250-1264/1834-1848) Bağdat vilayetinde anlaşmazlıklar baş göstermiş; Rusya ve İngiltere’nin aracılık teklifi ile meseleler çözümlenmeye çalışılmıştır. Ancak İran’ın Irak-ı Arap bölgesinde Şii nüfusa karşı yürüttüğü propaganda faaliyetleri Osmanlı hükümetini sert tedbirler almağa sevk etmiştir.⁶³ 1844’de İran’da ortaya çıkan Babilik hareketi sert bir şekilde bastırılmış, daha sonra Bahailiğin

⁵⁹ Saray, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s. 57.

⁶⁰ Bk., Ayin -eser s. 59-60’da konu tafsilatı ile ele alınmıştır.

⁶¹ Wilber, *İran Mazihâ ve Hazrihâ*, s. 96.

⁶² Bu konuda bk. Mehmed Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, İstanbul, 1241.

⁶³ Saray, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, s. 69.

kurucusu olan Mirza Hüseyin Bağdat'a sürülmüş, burada da faaliyetlerine devam edince İran-Osmanlı hükümetleri arasındaki Antlaşma neticesi önce Edirne'ye bilahare Akka'ya, kardeşi Subh-ı Ezel Mirza Yahya da Kıbrıs'a sürülmüştür.⁶⁴

1870'li yıllarda İran'da kıtlık ve veba salgını çıkmış, Şah Nasıruddin de bu hastalığa yakalanmış; kurtulduğu takdirde Necef ve Kerbela'daki kutsal yerleri ziyaret edeceğini va'd etmişti. Hastalığı sonunda Osmanlı hükümetinden müsaade alarak 2 ay 22 günlük bir ziyarette bulunmuştur. 1873'de Avrupa dönüşünde de İstanbul'a uğramıştır. Bu ziyaretler dostane ilişkilerin gelişmesine sebep olmuştur.⁶⁵

Sultan Abdulhamid'in devletin bütünlüğünü korumak ve İslam birliğini sağlamak için başlattığı pan-islamist faaliyetler, İran tarafından Sünnilerin emri altına girmek olarak görülmüş; yine Cemaleddin Afgani'nin faaliyetlerinden duyulan kaygı sebebiyle benimsenememiştir.⁶⁶ Hatta Irak-ı Arap'da Şii propaganda faaliyetleri yoğunlaştırılmış ve bunları İngilizler mali finansman sağlayarak desteklemişlerdir.⁶⁷ Bu faaliyetlere karşı Osmanlı hükümeti bazı ulemanın tavsiyeleri doğrultusunda hareket etmiş, tedbirler almıştır.⁶⁸ Bu tedbirler arasında; Şii propagandanın ve neşriyatın yasaklanması, Şiiiler ve Sünniler tarafından kutsal sayılan yerlerin tamir ve tanzimi, Şii aile çocuklarının Sünni tedrisat ile yetiştirilip aynı bölgelerde çeşitli memuriyetlerle görevlendirilmeleri, Şii müçtehit âlimlerin hilafet kanalıyla kazanılma yoluna gidilmesi ve ciddi bir eğitim-öğretim düzenlemesinin yapılması sayılabilir. Bütün bu tedbirler Sultan II. Abdulhamid ile beraber sona ermiş ve mesele sürüncemede bırakılmıştır.

1324/1906'da İran'da da Türkiye'ye benzer bir meşrutiyet ilanı yapılmıştır. Bu anayasada, beş kişilik bir dini heyet teşkil edilip çıkarılacak kanunların şeriata uygunluğu için bu heyetin tasvibi gerekli görülerek Şah'ın mutlak otoritesi sınırlandırılmış; ancak bu madde işlerlik kazanamamıştır.⁶⁹

Her iki devlet de I. Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlıklarını kaybetmişler; Türkiye, Kurtuluş Savaşı sonunda 1923'de istiklalini elde ederken, İran'da asrın başından beri yabancı

⁶⁴ Muhsin Abdulhamid, *İslam'a Yönelen Yıkıcı Hareketler*, ter., M.S.: Yeprem. H. Güleç. 4. baskı, Ankara, 1984, s. 166-170; Laoust, *Les Schismes dans l'İslam*, s. 367.

⁶⁵ Saray, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiğin Rolü*, s. 70-72.

⁶⁶ Cemaleddin Afgani'nin faaliyetleri için bk. M. Abdulhamit, *Cemaleddin Afgani Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler*, ter. İ. Sarmış, Ankara, 1991, s. 28 v.d.

⁶⁷ Deringil, Selim, "The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq a Study in Ottoman Counter-Propoganda" *Die Welt des Islams*, c. XXX, Leiden, 1990.

⁶⁸ Deringil, a.g. makalesinde Rıza Efendi, Şeyhulislam Hüseyin Hüsnü, Alûsizâde Ahmed Şakir'in tavsiyelerini; Saray, a.g.e., s. 79-80'de Ahmed Cevdet Paşa ve Rıfat Efendi'nin tavsiyelerini açıklar. Her iki müellif de bu konuda Başbakanlık Arşiv vesikalarına istinat ederler.

⁶⁹ Fırlı, E.R., *İmamiyye Şiâsi*, s. 189.

baskısı altında bulunan son Kaçar Hanını 1925’de deviren Pehlevi Rıza Han, kendi hâkimiyetini ilan etmiştir.

Netice

Moğol istilasından sonra sefalet ve yoksulluğa itilen Anadolu halkı, bu karamsar haline rağmen dini inanç ve satvetini yitirmemiş, asırlar boyu hem Osmanlı, hem de Safevi hükümetlerini desteklemiştir.

Başlangıçtan beri halkı çoğunluğu Şii olan ve zaman zaman Şii mezhebini resmi mezhep yapan hükümlerce idare edilen İran; Safevilerin kuruluş devresinde, özellikle Şeyh Cüneyd’in faaliyetleri ile Anadolu’da Şiiliğin yayılmasında önemli rol oynamıştır. Safevilerin benimsediği ve uyguladığı Şiilik, İsnâaşeriyye Şiiliğinden daha müfrit olmuş, Anadolu’ya da böyle tesir etmiştir. Ancak Anadolu Şiiliği zaman içinde İsnâaşeriyye’den izler taşır hale gelmiş ve nevi şahsına münhasır bir kisveye bürünmüştür. İran Şiiliği Anadolu’da çeşitli bölgelere farklı derecelerde tesir etmiş, ayrıca Anadolu’da devlete karşı faaliyet gösteren bölücü unsurlar başlangıçtan itibaren takibe alınmış olduğu için bu, Anadolu Şiiliğinin kendi içinde bir bütünlük sağlayamamasına amil olmuştur.

Osmanlı Devleti İran’la mücadelesinde ulemanın fetvasıyla hareket etmiştir. İki devlet arasındaki münasebetlerde dini motif ve mezhep unsuru hâkim rol oynamış, bilhassa *teberra* (sahabeyi ta’n ve tekfir) hemen her antlaşmanın maddeleri arasında yer almıştır.

İki devlet arasındaki ilişkiler Safeviler devrinde, İran hükümetinin kaypak tavrı sebebiyle Osmanlı hükümetini güvensizliğe sevk etmiş, ulema ise “takiyye” prensibinin meriyeti hususuna dikkat çekmiştir.

Nadir Şah’ın Sünni-Şii ittifakı çabası ise; muhtemelen siyasi gayeler ve iki taraf ulemasının karşılıklı güvensizliği sebebiyle kâğıtta kalmış ve istenen gayeye ulaşamamıştır.

Kaçarlar dönemi ilişkileri ise, daha çok, asrın hâkim yabancı güçleri tarafından belirlenmiş ve yönlendirilmiştir.